

Семантичні аспекти полісемічних іменників у електронному Словнику української мови в 20-ти томах

Проблема лексичної неоднозначності у мовознавчій науці не є новою: питання, що стосуються полісемії іменників, розглядалися багатьма лінгвістами як на теоретичному, так і на практичному рівнях. У теоретичному аспекті полісемію досліджували здебільшого в контексті загальних проблем мовної неоднозначності, зумовлених потребами лексикології та граматики. Багатозначності іменників на матеріалі української мови присвячено праці М. П. Кочергана, В. М. Русанівського, О. О. Тараненка, російської – Ю. Д. Апресяна, В. В. Виногорова, Б. М. Головіна, А. А. Залізняка, О. О. Потєбні, О. І. Смирницького, Н. М. Шанського, Д. М. Шмельова, англійської – О. Ю. Герві, А. Kilgarriff, німецької – О. Д. Огуй, I. Tyschler, S. Ullmann.

Однак результати традиційних мовознавчих праць уже не задовольняють зрослих вимог до сучасних досліджень, пов'язаних із створенням автоматизованих засобів опрацювання природної мови та розробкою різноманітних лексичних технологій. Системне лексикографічне представлення полісемічних слів вимагає створення чітких алгоритмів та моделей лексичної полісемії, усунення дифузності розмежування окремих лексико-семантичних варіантів у словниковій статті. Тому в таких дослідженнях полісемії актуалізується питання операційного визначення лексико-семантичних варіантів багатозначної лексики.

У лінгвістичній практиці існують різні погляди на багатозначність. О. В. Падучева [6], В. В. Туровський [8] багатозначність інтерпретують як безліч окремих значень із заданим відношенням похідності (семантичної деривації), що пов'язують їх з вихідним значенням. М. В. Перцов вважає, що існує певне загальне значення (інваріант), по відношенню до якого всі інші значення виступають як його варіанти [7]. Ю. Д. Апресян вважає, що «слово А вважається багатозначним, якщо для будь-яких двох його значень a_1 та a_2 знайдуться такі значення $a_1, a_2, \dots, a_k, a_r$, що a_1 схоже з $a_1, a_1 - z a_2$ і т. д., $a_k - z a_1$ і $a_r - z a_1$. Як бачимо, визначення не вимагає, щоб у всіх значень багатозначного слова була загальна частина; достатньо, щоб кожне зі значень було пов'язано

хоча б з одним іншим значенням. Таким чином, визначення охоплює не тільки випадки радіальної полісемії, але й випадки ланцюжкової полісемії» [1: 187]. А. Вежибська інтерпретує значення слова як набір семантичних компонентів, або компонентів тлумачення, що мають вигляд тверджень на семантичній метамові. Порівняння цих наборів виявляє загальне та відмінне в значенні синонімів у межах однієї мови, перекладних еквівалентів у різних мовах, а також різних значень одного слова (кожному з яких формується свій набір) [3].

О. І. Смирницький представляє полісемічне слово як набір лексико-семантичних варіантів, що знаходяться відносно один одного у відношеннях семантичної похідності і виражаються однією звуковою оболонкою. «Лексико-семантичні варіанти протиставлені в мові не тільки один одному в межах смислової структури слова, а й іншим семантично співвідносним одиницям лексичної системи. ЛСВ багатозначного слова входять в різні ряди протиставлень: усередині слова – з іншими ЛСВ, за його межами – з членами певної лексико-семантичної групи, що забезпечує різностороннє «закріплення» в системі кожного з ЛСВ як елементарної конструктивної одиниці» [5: 528].

Деякі мовознавці взагалі заперечують факт наявності полісемії (О. А. Потебня, О. О. Шахматов). В. А. Звєгінцев, наприклад, писав: «Слово не може мати кілька «значень», оскільки в лексичному значенні слова закріплений результат певного узагальнення і цей процес узагальнення не перервний до тих пір, поки живе і розвивається мова, в одному слові не може одночасно відбуватися кілька різних узагальнень... Лексичне значення в слові одне, але воно може складатися з декількох потенційних типових поєднань, які з різних сторін характеризують єдине смислове ціле [4: 125–126].

Як показують наші спостереження, електронний Словник української мови в 20-ти томах містить 77217 реєстрових іменників, з яких 12127 (приблизно 15%) є полісемічними. Якщо не враховувати термінологічну лексику, то кількість багатозначних іменників складатиме приблизно 40%. З них 8385 іменників мають 2 лексико-семантичні варіанти (ЛСВ), 2380 – 3 ЛСВ, 801 – 4 ЛСВ, 309 – 5 ЛСВ, 126 – 6 ЛСВ, 54 – 7 ЛСВ, 38 – 8 ЛСВ, 17 – 9 ЛСВ, 8 – 10 ЛСВ, 3 – 11 ЛСВ, 5 – 12 ЛСВ, 1 – 13 ЛСВ. Це підтверджує тезу, що полісемія слова є природною семантичною універсалією, яка дозволяє в згорнутому вигляді відобразити безліч пов'язаних між собою концептів. Саме багатозначність лексичних одиниць є економним та зручним способом збереження інформації, що відображає найважливішу властивість пізнання і мислення узагальнено відтворювати дійсність.

Для семантичного аналізу мовних одиниць В. А. Широков запропонував теорію семантичних станів, згідно з якою будь-яка мовна одиниця у

контексті або в мовному потоці перебуває в певному семантичному стані, який для одиниць лексичного рівня є сумою ознак граматичної та лексичної семантики [12: 47]. Формально відповідність між мовною одиницею (словом у його конкретному значенні, тобто лексико-семантичним варіантом) та її семантичним станом визначається як $g: S > g(S)$, де S – ЛСВ, $g(S)$ – семантичний стан ЛСВ.

Згідно з методологічними засадами інформаційної теорії лексикографічних систем, лінгвістична інформація, яка стосується функціонування слова як основної одиниці мови, упорядковується та систематизовано репрезентується в структурі тлумачних словників. Це уможливило розгляд тлумачного словника як джерела комплексної лінгвістичної інформації формального та змістового аспектів функціонування слова в мовній системі. Словник української мови в 20-ти томах – це упорядкована система усіх граматичних та лексичних значень слів, тому є одним із способів реалізації системи семантичних станів.

Семантичний стан багатозначного слова описується сукупністю всіх семантичних станів лексико-семантичних варіантів цього слова, оскільки семантична структура полісемів формує не просту сукупність сем, а «систему взаємопов'язаних та взаємозумовлених елементів» [9: 83], що відображають взаємовідношення концептів. Для аналізу семантики багатозначних іменників вводиться система диференційних семантичних ознак, які позначаються оператором X_i , що репрезентує диференційні семантичні ознаки відповідної семантичної теми [11: 246]. Таким чином, оператор X_i визначається як оператор сем для конкретних семантичних тем [2: 52].

Для іменника з семантичною темою «діяч» X_i матиме такі значення: X_1 – вік, X_2 – стать, X_3 – фізіологічні ознаки, X_4 – психологічні ознаки, X_5 – соціальний стан, X_6 – інтелектуальний стан, X_7 – віросповідання, X_8 – фах, X_9 – сфера діяльності, X_{10} – уподобання, X_{11} – виконувані функції, X_{12} – засіб виконання дії особою, X_{13} – спосіб виконання дії особою, X_{14} – місце існування, X_{15} – час існування, X_{16} – спосіб існування, X_{17} – суб'єктом якої дії є особа, X_{18} – об'єктом якої дії є особа. Конкретні значення X_i визначаються в результаті аналізу тлумачень відповідних ЛСВ.

Також однією з проблем, що виникають під час лексикографування полісемічних слів, є розмежування окремих значень усередині багатозначного слова. Це пов'язано з дифузністю значень, відсутністю чітких меж між ними. Більшість лінгвістів прийшли до висновку, що при розмежуванні основного і похідних значень необхідно враховувати зв'язок лексичного значення слова з мовними та позамовними чинниками, що визначаються парадигматичними, синтагматичними та епідигматичними зв'язками (Н. Г. Іщенко, Г. Ф. Новак,

О. В. Падучева, В. І. Пушкар, G. Kleiber, E. Schneider). «Основним засобом розмежування значень полісемантичного слова є семантичні відношення в парадигматиці чи лексичні зв'язки слів у синтагматиці» [10: 38]. Згідно з теорією семантичних станів між ЛСВ різних лексем встановлюються відношення полісемії, якщо їхні формати представлення семантичних станів належать до одного граматичного класу, мають спільну семантичну тему та спільні семи.

Для прикладу візьмемо іменник *агент*, який має такі ЛСВ: L_1 – людина або організація, що виступає уповноваженою виконувати різні доручення, завдання; L_2 – особа, що є чийсь ставлеником, служить чийсь інтересам; L_3 – таємний співробітник органів розвідки якої-небудь держави, організації, шпигун; L_4 – фактор, причина, що викликає ті або інші явища в природі, суспільстві, організмі людини і т. ін., чинник; L_5 – комп'ютерна програма, спроможна сприймати зовнішні дані, самостійно визначати реакцію на них та реалізовувати цю реакцію [СУМ-20, I: 116].

У дзеркалі теорії семантичних станів іменник *агент* має таку семантичну структуру:

Семантична структура полісемічного іменника *агент*

Диференційні семантичні ознаки	Фах	Сфера діяльності	Виконувані функції	Спосіб виконання дії особою	Місце існування	Суб'єктом якої дії є особа
L_1	Співробітник організації	Різні доручення	Виконання доручень	Офіційно	Суспільство	Служіння чийсь інтересам
L_2	Помічник особи	Різні доручення	Виконання доручень		Суспільство	Служіння чийсь інтересам
L_3	Співробітник організації	Різні доручення	Виконання доручень	Таємно	Суспільство	Служіння чийсь інтересам
L_4			Викликає явища		Навколишнє середовище	
L_5		Різні доручення	Обробка даних	Самостійно	Інформаційна система	Служіння чийсь інтересам

Попри те, що перші три ЛСВ позначають особу, а інші – причину та комп'ютерну програму, всі п'ять значень реалізуються в одному полісемічному слові, оскільки належать до одного граматичного класу (іменник чоловічого роду), об'єднуються спільною семантичною темою «діяч» та мають спільні семи «сфера діяльності», «виконувані функції», «місце існування».

В іншому випадку слово *вдувач* визначається у електронному тлумачному словнику як «спеціальний пристрій або людина, які щось кудись вдувають». Шляхом зіставлення семантичних станів лексем *вдувач* як пристрій та *вдувач* як особа, між ними виявлена суттєва відмінність. На нашу думку, це слово полісемічне, оскільки його ЛСВ співвідносяться як суб'єкт та об'єкт дії: L_1 – особа, яка займається вдуванням чогось; L_2 – пристрій, який використовується для вдування чогось.

Таким чином, здатність слова мати кілька значень є однією з мовних універсалій, оскільки 40% від реєстрових іменників у електронному СУМ-20 є полісемічними. Лексична полісемія зумовлюється, з одного боку, безмежністю зовнішнього світу як сукупності предметів і явищ, а з іншого боку – обмеженістю словникового складу будь-якої мови, який у свою чергу пов'язується з принципом мовної економії.

Література

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. Грязнухіна Т., Устимець О., Широков В. А. Операційне визначення критерію семантичної подібності синонімів // Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології: Megaling-2008. Збірник наукових праць. – К.: Довіра, 2009. – С. 42-57.
3. Зализняк А. А. Феномен многозначности и способы его описания // Вопросы языкознания. – М., 2004. – № 2. – С. 20–45.
4. Звегинцев В. А. Семасиология. М.: Изд-во Московского ун-та, 1957. – 323 с.
5. Новиков И. А. Проблемы языкового значения // Избранные труды. М.: Изд-во РУДН, 2001. – Т. 1. – 672 с.
6. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. – СПб.: Экополис и культура, 2004. – 608 с.
7. Перцов Н. В. О неоднозначности в поэтическом языке. // Вопросы языкознания, 2000. – №3. – С. 55-82.
8. Туровский В. В. О соотношении значений многозначного слова // Семиотика и информатика. – М., 1985. – Вып. 36. – С. 226-261.
9. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы. – М.: Наука, 1962. – 287 с.
10. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. М.: Наука, 1968. – 272 с.
11. Широков В. А. Элементы лексикографії: Моногр. – К.: Довіра, 2005. – 304 с.
12. Широков В. А. Семантичні стани мовних одиниць та їх застосування в когнітивній лексикографії // Мовознавство. – 2005. – №3 – 4. – С. 47–62.

Джерела

СУМ-20 Словник української мови: В 20-ти т. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 1.

Tetyana BONDAR

Semantic Aspects of Polysemantic Nouns in the Electronic Dictionary of the Ukrainian Language in 20 Volumes.

The article examines lexicographic representation of polysemantic nouns in the electronic Dictionary of Ukrainian Language in 20 volumes. Statistic analysis shows that the Dictionary contains 77217 registered nouns, 12127 of which (approximately 15%) are polysemantic. Without terminology the number of polysemantic nouns increase to approximately 40%. The ability of words to have several meanings is one of linguistic universals. Lexical polysemy is determined, on the one hand, by the outside world as a set of objects and phenomena, and on the other hand, by the limited vocabulary of any language, which is associated with the principle of linguistic economy. While separating the primary meaning and derivative meaning, it is necessary to consider the connection between lexical meaning, linguistic and extralinguistic factors: paradygmatic, syntagmatic and epidigmatic links. Despite the fact that the phenomenon of polysemy is complex and discrete, the most effective presentation of it is found in the dictionaries as a set of specific hierarchical meanings and models of semantic derivation. Semantic aspects of polysemantic nouns are analyzed involving the theory of semantic states, which allows modelling semantic structure of polysemantic nouns and differentiate the semantic variants of ambiguous words.

Олена Боярчук

**З історії лексики української ділової мови
(*довіреність, доручення*)**

Лексика та фразеологія офіційно-ділового стилю української мови на сучасному етапі перебувають у процесі усталення й уніфікації. Наявність великої кількості синонімів, що не є характерною для цього стилю, а також засилля російськомовних кальок, які внаслідок русифікаційної політики радянської влади й досі побутують у мові діловодства, є основними причинами різнобою у практиці сучасного діловодства та перепонами у справі унормування лексики української ділової мови.